

- ⁵ Гаврилюк Н. А. Лощеная керамика степных погребений предскифского времени. — В кн.: Памятники древних культур Северного Причерноморья. Киев, 1979, с. 38.
- ⁶ Телегин Д. Я., Братченко С. Н., Смирнов С. В. Вильно-Грушевская курганная группа и курган на территории Запорожской опытной станции. — В кн.: Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. Киев, 1977, с. 118, рис. 10, 2.
- ⁷ Черняков И. Т. Новые находки эпохи бронзы и раннего железа на Одесчине. — АИУ 1968 г. 1971, вып. 3, с. 138, рис. 3, 4.
- ⁸ Ильинская В. А. Указ. соч., с. 132, рис. 15, 6.
- ⁹ Гаврилюк Н. А. Указ. соч., с. 31, рис. 6, 10.
- ¹⁰ Субботин Л. В., Черняков И. Т., Ядвичук В. И. Некоторые проблемы древнейшей истории Северо-Западного Причерноморья. — МАСП, 1976, вып. 8, с. 193.
- ¹¹ Тереножкин А. И. Указ. соч., с. 208.

В. А. КУТАЙСОВ

Житловий комплекс IV—II ст. до н. е. в Керкінітіді

Дана стаття присвячена публікації повністю дослідженого житлового приміщення Керкінітіди третьої чверті IV — другої половини II ст. до н. е. Будівля знаходилася у східному кутку одного з кварталів міста*. З південно-східного його боку проходила поперечна вулиця, з протилежного — невеликий провулок, який закінчувався тупиком; південно-західний край будівлі примикав до суміжного будинку. Північно-східна зовнішня стіна комплексу орієнтована паралельно ділянці кріпосної стіни й розташована на відстані 4,5—5,0 м від останньої. Простір між кріпосною стіною та будинком був незабудованим.

Житлова споруда мала прямокутну форму площею близько 200 м² (9,7—11,0×18,5—18,19 м). За будинком вступало подвір'я (до 1 м), що знаходилося у центральній частині комплексу і займало близько 15% площі забудови. На думку С. Д. Крижицького, великі двори біля приміщень у Північному Причорномор'ї свідчили про активну господарську або виробничу діяльність господарів¹.

Відносно подвір'я Г-подібно розміщувалися шість житлових та господарчих споруд, згрупованих в одне приміщення й відповідно перекритих єдиним черепичним дахом. Причому з північно-східного його боку вони розташовувалися в два ряди (№ 82—85), з південно-східного — в один (№ 80—81). Судячи за збереженими одвірками, лише дві кімнати (№ 81, 83) мали безпосередні виходи у двір, отже, були прохідними, інші приміщення — внутрішні: потрапити до них можна було через згадані вище кімнати, тобто тут простежується об'єднання рівнозначно паралельного — відносно двору — і послідовно-ієрархічного — відносно приміщень № 82—85 — принципів планування². Вода, що стікала з дахів, спочатку збиралася у цистерну, пізніше виводилася в міський водостік. Крім того, в західному кутку комплексу, можливо, знаходилося ще одне окреме приміщення, що розташовувалося між кладкою № 210 та вимосткою вхідного коридора. Це підтверджується відсутністю тут вимостки плитами.

Будівля була сирцево-кам'яною: залишки її кам'яних вимосток та цоколів перекривалися розвалами сирцевих стін потужністю 0,40—0,60 м, місцями — 0,80 м. Від кам'яних цоколів збереглися переважно фундаментні ряди шириною 0,45—0,50 м. Їх верхні частини були вибрані паприкінці II ст. до н. е., на що вказують сліди вибирання у вигляді трапешей, виритих над стінами, заповненими золистим ґрунтом або супіском. Судячи за відкритими фрагментами цоколів в кладках № 216, 221, 223, їх лицьові частини завширшки 0,40—0,50 м на 0,50—0,60 м

* Будинок № 13 згідно з нумерацією житлових будівель Керкінітіди, відкритих у 1980—1982 рр.; нумерація приміщень та кладок єдина для всієї ділянки розкопок. При написанні даної статті автор користувався консультацією доктора архітектури С. Д. Крижицького, за що висловлює йому щире подяку.

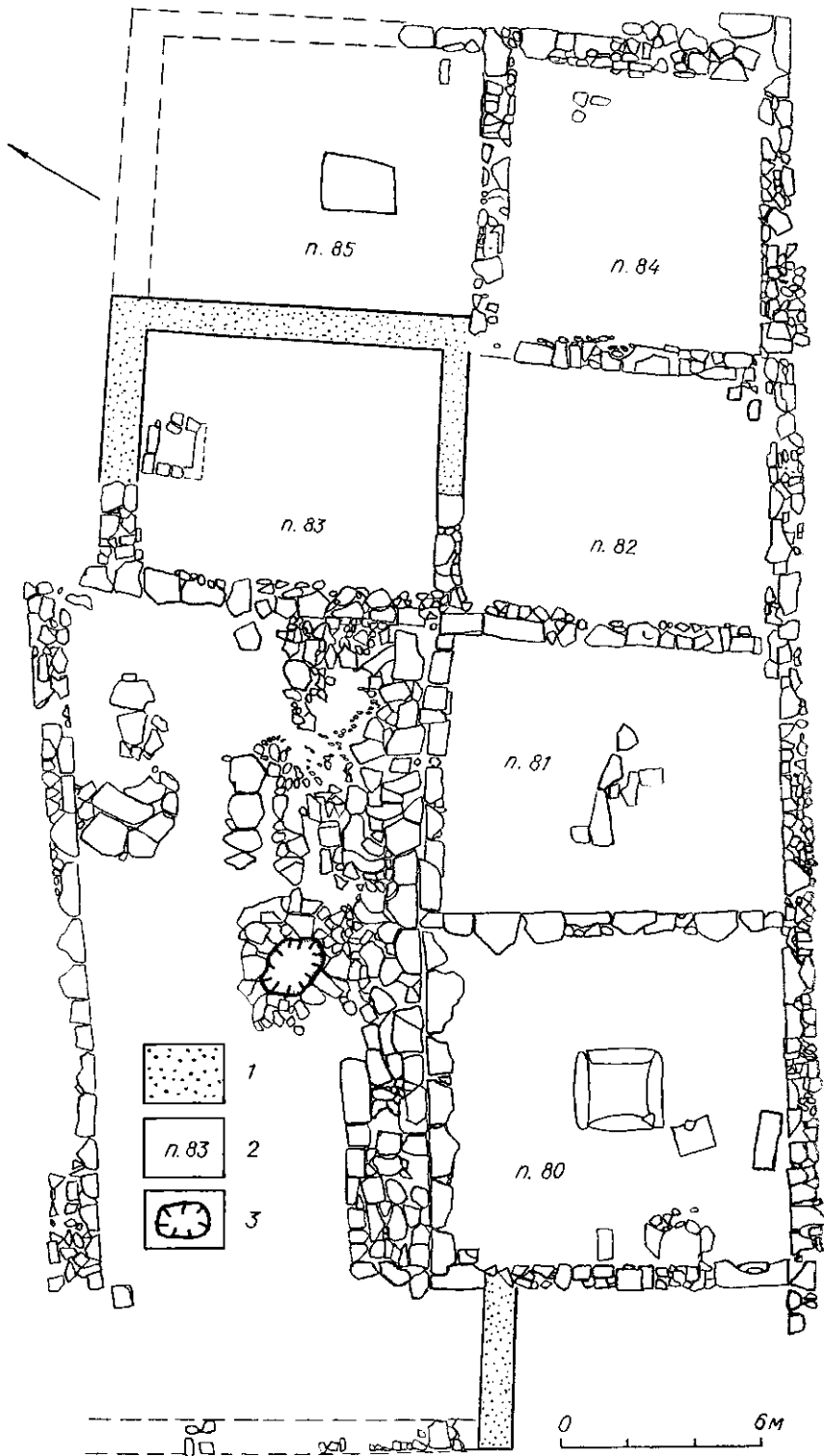

Рис. 1. Житловий комплекс IV—II ст. до н. е. План першого періоду:
 1 — траншеї від вибірки стін будівлі; 2 — приміщення; 3 — цистерна.

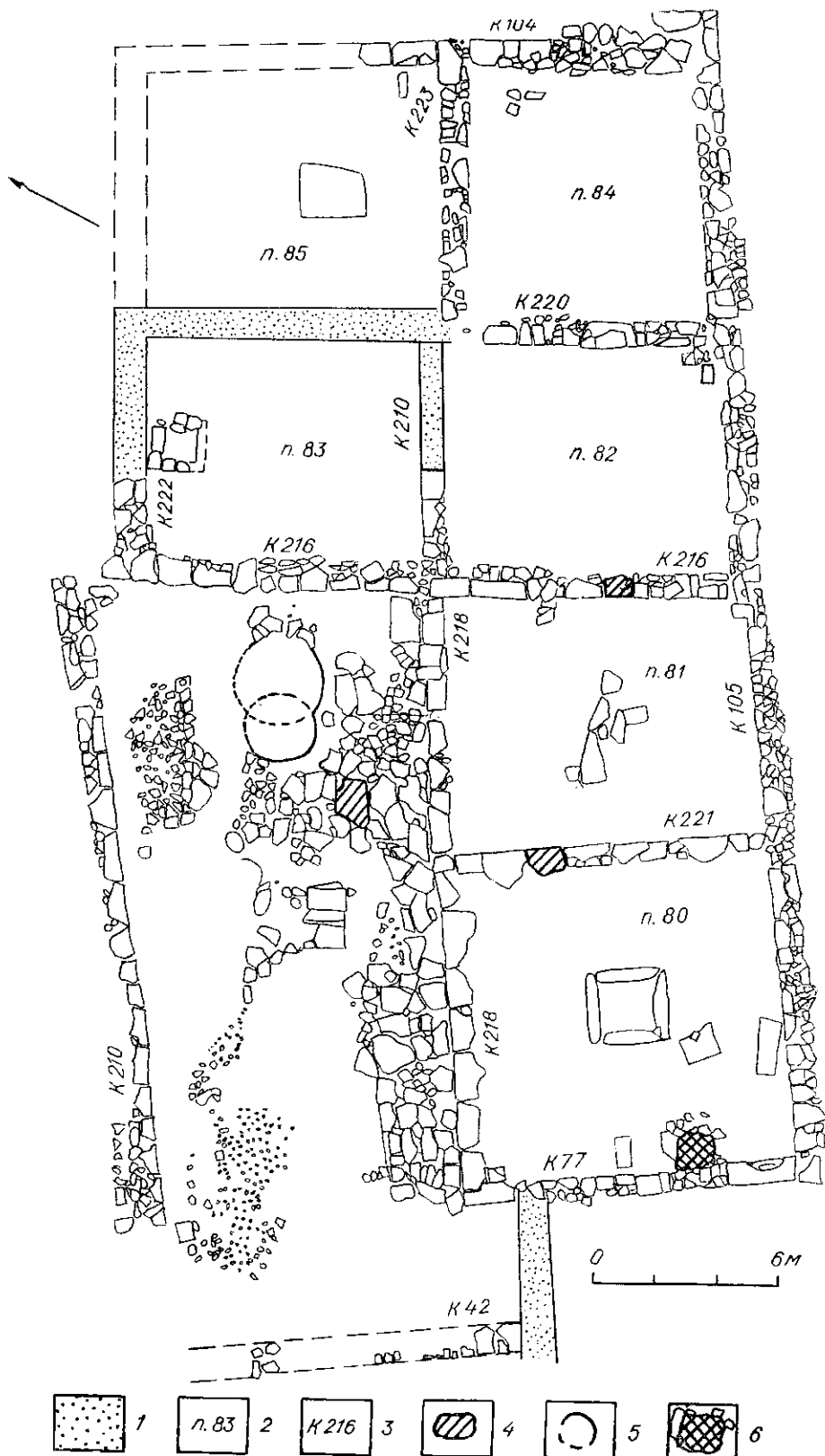

Рис. 2. Житловий комплекс IV—II ст. до н. е. План другого періоду:
 1 — граншеї від вибірки стін будівлі; 2 — приміщення; 3 — кладка; 4 — основа стовпа; 5 — яма; 6 — колодязь.

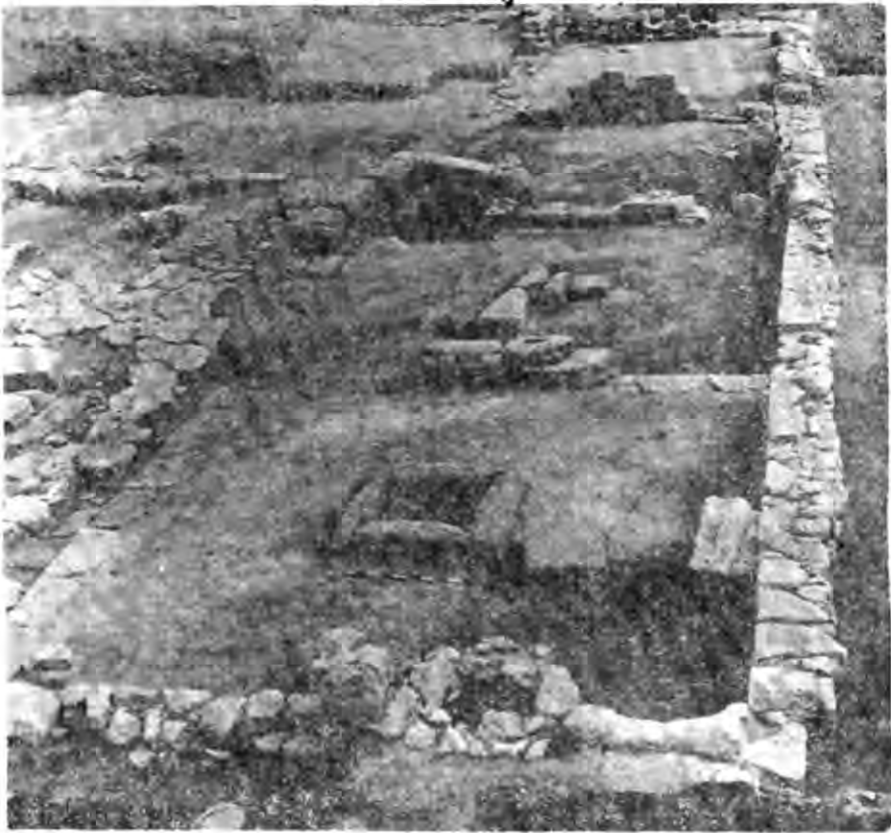

Рис. 3. Житловий комплекс IV—II ст. до н. е. Вигляд з півдня. На передньому плані — приміщення № 80.

піднімалися над денною поверхнею часу будівництва. Вони були двошарові, дволицьові, складені за орфостатною та простою ложковою системами на глині. Як фундаменти там, де це було можливо, використовувалися кам'яні цоколи від більш ранньої будови, а в одному випадку (кладка № 104) — кріпосна стіна кінця V ст. до н. е., що вказує на обізнаність будівельників щодо попередньої забудови ділянки. В інших випадках будівельні залишки підстилялися піском. Кладки № 77, 216, 218, 221 були складені вперев'язь.

Зовнішньою південно-східною стіною будинку слугувала кладка № 105, фундаментом для якої використана більш рання стіна, що була викладена з великих орфостатно встановлених плит. На час її спорудження рівень розташованої за нею вулиці був трохи вищий від поверхні внутрішньої частини будинку. В зв'язку з цим із зовнішнього, південно-східного, боку фундамент стіни не мав панцира (рис. 1—3) і являв собою забутовку простору між її внутрішнім, складеним із великого каміння панцирем та обрізом вулиці; внутрішній її край складено з обтесаних з лицьового боку каменів, які встановлені за простою ложково-тичковою та орфостатною системами. Всередині приміщення № 80 стіна, що описується, була вкрита світлою обмазкою.

Наступна капітальна стіна, № 216, була зовнішньою для приміщення № 83 і перегородкою між кімнатами № 81—82. Нижній, частково заглиблений в землю ряд кладки складений з великих блоків в ложковій системі, верхній — в орфостатній техніці. Вона мала два одвірки, один з'єднував приміщення № 83 з двором, другий — приміщення № 81 і 82 між собою. Від першого з них (в південному кутку кімнати № 83) відкриті лише плити порога і заглиблення від фундаменту стовпа діаметром 0,17—0,18 м, що дозволяє визначити його ширину як 1,10 м.

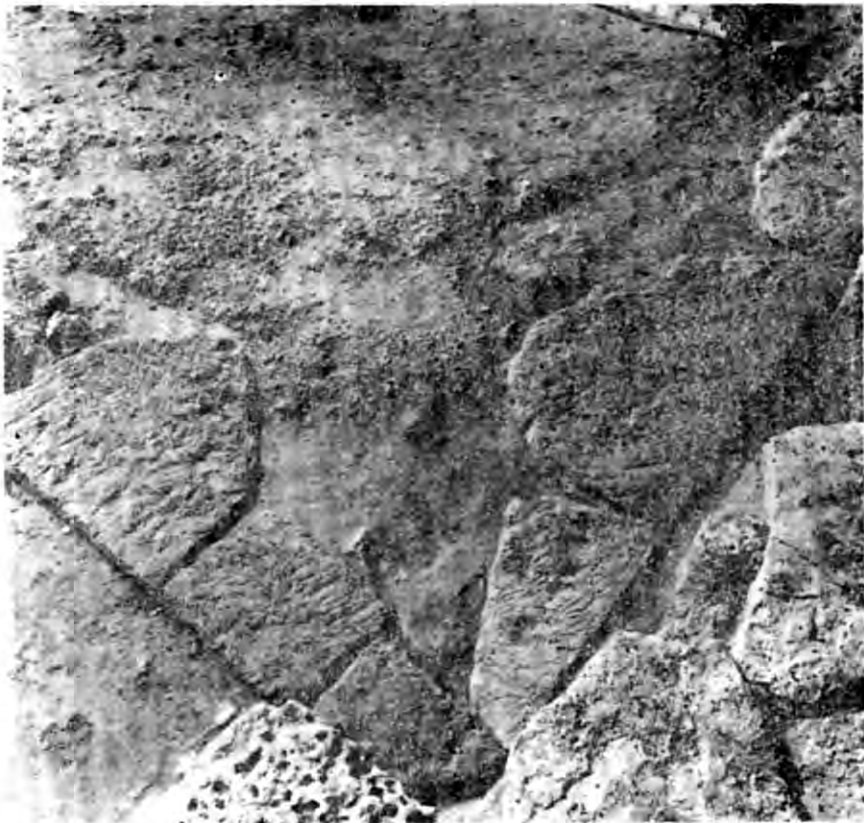

Рис. 4. Плити фундаменту кладок № 218 та 221, що утворили північний кут приміщення № 80. Вигляд з півночі.

Другий одвірок мав ширину 1,12 м. З його південно-східного боку на плиті порога було невелике заглиблення круглої форми й діаметром 0,23—0,25 м, що залишилося від одвірка. При його встановленні було стесано кут каменя, що виступав із стіни. Обидва одвірки, судячи з наявності лише одного стовпа, були одностулковими.

Особливою досконалістю відзначалися побудовані вперев'язь кладки № 218 та 221. На жаль, від них залишився тільки фундаментальний ряд із добре обтесаних зверху та рустованих із зовнішнього боку плит вапняку товщиною 0,20—0,28 м, складених постельно. Їх поверхня знаходилася на рівні підлоги приміщення № 80, що не потребувало вирівнювання тичкових сторін каменів, подошва ж плит не оброблена, заглиблена в землю і встановлена поверх шару дрібного буту (рис. 4). Судячи з обробки граней плит, а також з невеликої ділянки лицьової кладки в стіні № 221, на них встановлювалися орфостати. Протилежні панцири кладок викладено з постелистого буту в іррегулярній техніці. В кладці № 221 був одвірок шириною 1,3 м, який з'єднував приміщення № 80, 81 між собою, на що вказують дві плити порога та округлий паз від стовпа в його південно-східному відкосі. Слід також відзначити високу якість, з якою був перев'язаний західний кут кімнати № 80, утворений кладками № 77 та 218, для чого в крайніх плитах названих стін було зроблено спеціальні випили. Кладки № 77, 219, 220, 222 складено за простою ложково-тичковою системою з підтескою лицьової частини каменів. У стіні № 220 знаходився ще один одвірок завширшки 1,25 м, який з'єднував приміщення № 82 та 84, місцезнаходження якого встановлюється за плитами порога та його південно-східному відкосі.

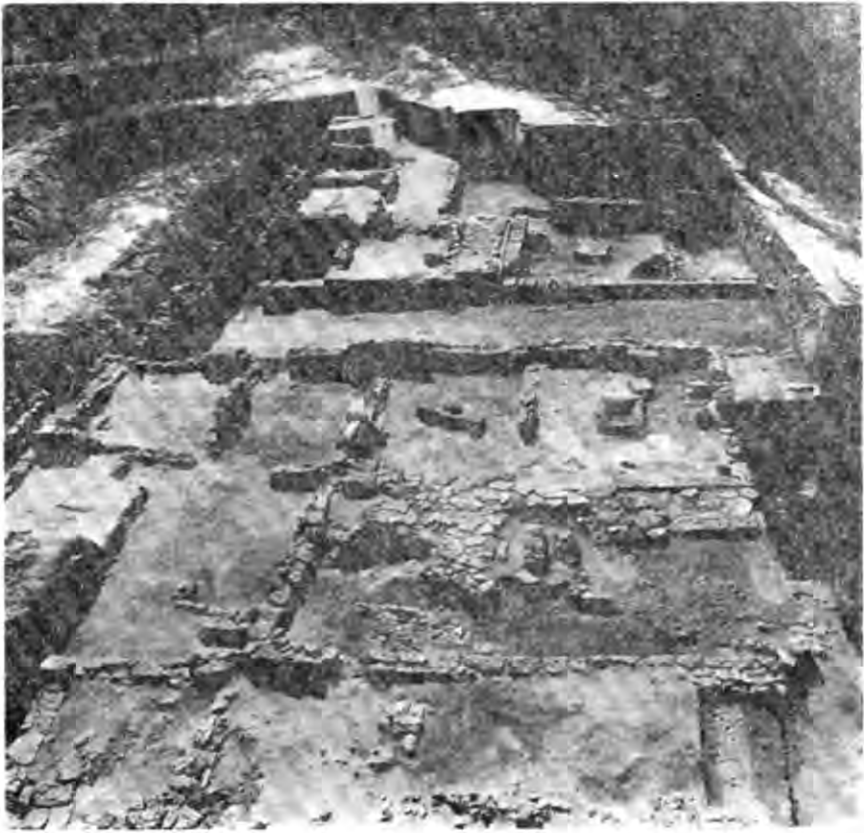

Рис. 5. Будівельні залишки IV—II ст. до н. е. на північно-східній околиці Керкінітіди. В центрі знімка — будинок № 13. Вигляд з північного заходу.

Кладки № 104 та 223 збудовані вперев'язь. Перша з них в нижньому ряду одношарова, складена за ложковою системою з добре обтесаних з північного боку прямокутних блоків висотою 0,30—0,32 м, а довжиною 0,60—0,64 м. Другий, верхній, ряд її — двошаровий, завширшки 0,27 м, зберігся фрагментарно. Кладка № 223 двошарова; її північно-західний панцир складено за ложковою системою з великих підтесаних з лицьового боку каменів, протилежний — з дрібного буту в іррегулярній техніці.

Подвір'я (рис. 1; 2; 5) трапецієподібної форми, площею 30,2 м². Його північно-західною огорожею слугувала кладка № 210, від якої залишився нижній ряд цоколю висотою 0,30—0,32 м. Південно-східний панцир стіни викладений за ложковою системою із прямокутних з фасадів каменів вапняку, протилежний — там, де його зафіксовано, складений з дрібного буту на глині. Слід відзначити, що північно-східний торець підходив впритул до західного кута приміщення № 83, утворюючи виступ з зовнішнього боку. Як фундамент використана більш рання кладка. Двір з'єднувався з невеликим провулком вузьким коридором шириною 1,2 м, довжиною 5,5 м (рис. 1; 6), який був вимощений плитами. На жаль, залишки зовнішнього виходу не збереглися. У дворі пошарово було розібрано три різночасові вимостки, які перекривали одна одну: верхня та нижня — плиткові, середня — галькова. Нижній плитковий настил прилягав до овальної в плані та грушоподібної у вертикальному розрізі цистерни, що була обкладена бутом. З північного сходу до неї підходив жолоб водостоку, який збирав дощову воду, що стікала з даху будинку. Верхня вимостка значно підвищувалася на північному сході. З нею пов'язаний фундамент сходів (рис. 2; 7), складений з трьох плит вапняку, одна з яких — рустована плита — викори-

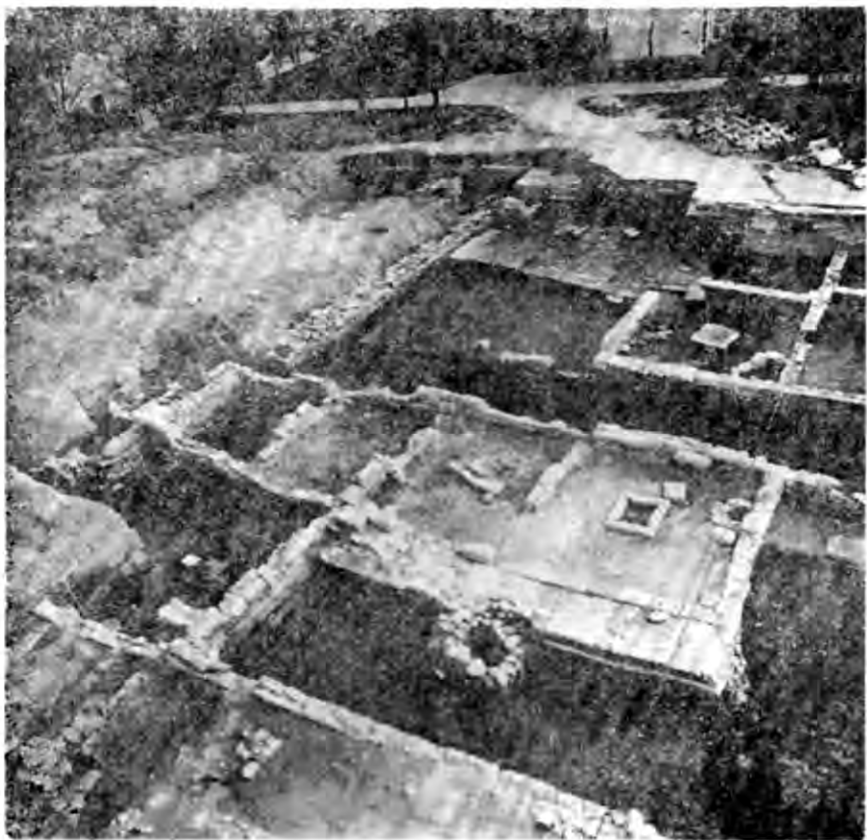

Рис. 6. Житловий комплекс IV—II ст. до н. е. після часткового розбору його будівельних залишків. Вигляд із заходу.

стана вдруге. Верхня частина сходів була, очевидно, дерев'яною і встановлювалася на стовпові опори. На північний схід від кам'яного фундаменту в напрямку маршу сходів у згаданій вимостці виявлено заглиблення від стовпа. Рештки сходів можуть бути доказом існування поверху, що раніше можна було лише припускати. Згадана обставина особливо важлива для визначення архітектурного вигляду будинку.

Приміщення № 80 (рис. 1—3; 5; 6; 8) майже квадратної форми, площею близько 23 м² (4,8—4,88×4,72—4,78 м), займало південне кутове положення в будинку. Воно не мало безпосереднього виходу у двір: до нього можна було потрапити тільки через суміжну кімнату 81. Стіни приміщення вкриті світлою обмазкою, яка на час розкопок збереглася лише на кладках № 77 та 105, але в процесі розкопок постійно траплялася в розвалах сирцевих стін, що перекривали її залишки. Підлога будови являла собою утрамбовані вапнякові уламки, які утворилися від обтісування каменю в процесі возведення кладки. В центрі її знаходилося монументальне вогнище, яке було складене з добре обтесаних плит (рис. 9) майже квадратної форми, розмірами 1,20×1,30 м. Висота його 0,15—0,17 м від рівня долівки.

Плитки його обкладки щільно прилягають одна до одної: для цього їх кути скошені або мають врізки. В південному кутку приміщення знаходився колодязь, челюсті якого лише на кілька сантиметрів піднімалися над рівнем підлоги (рис. 10). Колодязь впритул підходив до однієї зі стін кімнати. З північно-західного боку від інших частин приміщення він відділявся плитою, поставленою на ребро.

Очевидно, кришкою колодязя слугувала плоска плита, що лежала біля вогнища. На підлозі кімнати у вапняковому тесі знайдено дві бронзові херсонеські монети: перша монета — 390 — 380 рр. до н. е. із зо-

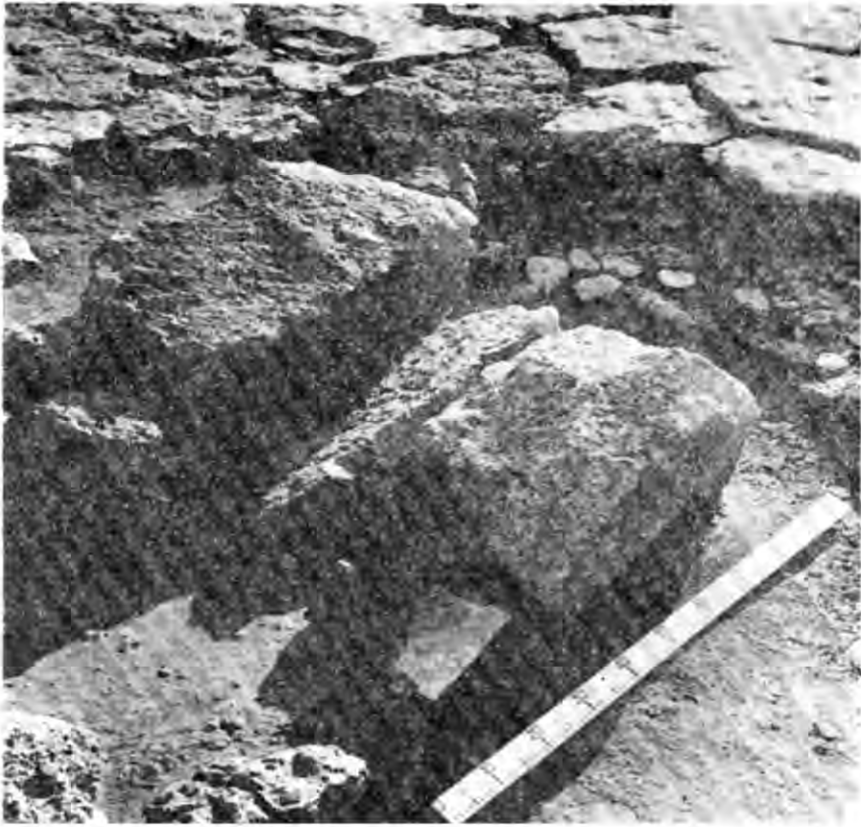

Рис. 7. Кам'яний фундамент сходів на подвір'ї будинку. Вигляд із заходу.

браженням голови Діви на лицьовому боці та риби над палицею на зворотному³; друга монета — середини IV ст. до н. е. із зображенням голови лева на аверсі та зірки на реверсі⁴. Крім того, з підлоги кімнати походить лантікапейська монета 315—300 рр. до н. е. із зображенням безбородого Сатира на аверсі та голови лева на реверсі⁵.

Звичайно монументальні вогнища, як можна впевнитися на матеріалах розкопок Олінфа, характерні для ойкосів: найбільш важливих приміщень у будинку з основним сімейним вогнищем, біля якого жінки провадили більшу частину часу за виконанням повсякденних обов'язків⁶. Вогнище — відкритого типу, топилася «по-чорному», поблизу та всередині його багато попелу, який постійно втоптувався в підлогу, в результаті чого остання постійно підвищувалася.

Приміщення № 81 (рис. 1—3; 5) прямокутної форми, площею близько 20 м² (3,75—4,10×4,74—5,00 м), мало безпосередній вихід у двір та було прохідним. У ньому було відкрито дві різночасні земляні підлоги. Простір між ними був заповнений глинистим шаром, у північному кутку — попелом впереміжку з фрагментами сирцю. У центрі кімнати, на нижній підлозі, лежало кілька постелистих плит вапняку, що прилягали одна до одної. Можливо, останні є залишками невеликої загородки, що відокремлювала південно-східну частину будови.

Приміщення № 82 (рис. 1—3; 5) також прямокутної форми, площею близько 16 м² (3,65×4,40 м), з'єднувалося з суміжною кімнатою 81.

Приміщення № 83 (рис. 1—3; 5) площею близько 17,5 м² (4,90×3,50 м), розташоване з північно-східного боку двору, зв'язане з ним дверима. Підлога кімнати чітко фіксувалася утоптаним попелом товщиною 6—10 см і трохи знижувалася на південний захід. До північно-

Рис. 8. Житловий комплекс IV—II ст. до н. е. на північно-східній околиці Керкінітиди. Вигляд з північного сходу.

західної стінки приміщення щільно прилягало вогнище розмірами $0,93 \times 0,90$ м. Воно було викладене з плит та плоского каменю і збереглося не повністю.

Приміщення № 84 (рис. 1—3; 5) майже квадратної форми, площею близько $14,6 \text{ м}^2$ ($4,00 \times 3,50$ — $3,80$ м), займало східне кутове положення в будинку. Потрапити в кімнату з двору можна було лише через суміжні кімнати 81—82. Їх підлога глинобитна, ніяких виразних знахідок на ній не виявлено.

Приміщення № 85 (рис. 1—3; 5) займало північне кутове положення в будинку. Воно розкрито не повністю, оскільки його північно-західна, менша частина виходить за межі розкопу. Однак з'ясування конфігурації кімнати не викликало ускладнень. Вона прямокутної, близької до квадратної форми, площею близько 18 м^2 ($4,65 \times 3,95$ м), мала глинобитну підлогу, де у центрі знаходилося сирцеве вогнище, що мало трапецієподібну форму розмірами $1,06 \times 0,80$ — $0,90$ м. Приміщення збереглося не на всю висоту. В центрі його була поставлена ніжка чорнолакованого канфара IV ст. до н. е., призначення якої не визначено. Серед археологічних знахідок на підлозі слід відзначити насамперед половину чорнофігурного кратера першої половини IV ст. до н. е. (без підставки) із зображенням флейтистки між двох вершників. Знахідка такої ранньої посудини в шарі другої половини II ст. до н. е. свідчить про довгочасне її використання, можливо, як сімейної реліквії.

У культурних відкладах під будинком виявлено нечисленний порівняно з іншими ділянками розкопок матеріал: херсонеську бронзову монету 390—380 рр. до н. е. із зображенням Діви на лицьовому боці та

Рис. 9. Монументальне вогнище в приміщенні № 80. Вигляд з північного сходу.

риби над палицею на зворотному⁷. Керамічний матеріал із шару, що підстилав будівлю, відноситься до перших трьох чвертей IV ст. до н. е. (при відсутності матеріалу останньої чверті того ж століття). З розвалу сирцевих стін, які перекривали залишки будинку, походить різночасний у хронологічному відношенні матеріал. Найбільш пізній представлено уламками родоських, коських та синопських амфор, що датуються III—II ст. до н. е.⁸ До II ст. до н. е. належать, очевидно, уламки мегарських чаш.

Отже, досліджена будова площею вдвічі перевищує всі інші будівлі Керкінітіди. На жаль, збереженість пам'ятки така, що ми можемо судити переважно про її будівельну техніку та горизонтальне планування, менше — про інтер'єр та призначення кімнат. Немає майже ніяких даних про вертикальний розвиток будинку, конструкцію та форму даху, димоходів та ін. Невеликі грецькі житла були здебільшого одноповерхові⁹. Основним доказом на користь існування другого поверху служать знахідки *in situ* кам'яних фундаментів сходів¹⁰, а також заглиблених відносно вулиці чи двору на 0,60 м цокольних приміщень¹¹. У будинку, який ми розглядаємо, є обидві ці ознаки, що значною мірою підтверджують достовірність цього висновку. Споруда, як зазначалося, мала сирцеві стіни на кам'яних цоколях. А такі стіни були досить міцними для зведення на них другого поверху, що дозволяє припустити існування аналогічних споруд в інших будовах міста. Незначна товщина стін характерна і для двоповерхових споруд Олінфа¹². Верхній поверх, якщо такий існував, був виключно сирцевим: його обриси навряд повторювали повністю планування першого ярусу. З шести кімнат будинку впевнено визначити призначення вдається лише одній: приміщення № 80 (ойкоса) з головним сімейним вогнищем. Інтерпретувати

Рис. 10. Колодязь в приміщенні № 80. Вигляд з північного сходу.

інші кімнати важко: дві з них прохідні і могли використовуватися в господарчих та виробничих цілях; дальні, внутрішні, приміщення № 84—85 з вогнищами для їх опалення, ймовірно, житлові (спальні і т. д.). Оскільки будинок двоповерховий, верхній поверх традиційно був жіночим. Цікаво також те, що, незважаючи на великі порівняно з оточуючими житлами розміри, він не мав притаманного грекам андрона.

Житлові комплекси IV—II ст. до н. е. безпосередньо передували скіфським будівлям, розташованим стратиграфічно трохи вище. Цікавий той факт, що не зафіксовано жодного випадку використання грецької будівлі скіфами. Більше того, останні розпочали будівельну діяльність на поверхні розвалів сирцевих стін грецьких споруд. Разом з тим немає ніяких даних, що підтверджували б раптове руйнування міста скіфами: жодного разу не зафіксовано шару пожежі, що перекривав би підлогу приміщень із залишеними *in situ* предметами, заваленим дахом. Напроти, ніщо не вказує на раптову загибель міста. Під час розкопок житлової будови знайдено лише предмети, розбиті в давнину та покинуті як непотрібні; немає навіть залишків дахів, які впали (крім невеликих за розмірами уламків керамід та жолобчатих каліптерів). Знахідок же другої половини II ст. до н. е., синхронних руйнуванню цих будівель, дуже мало порівняно з більш ранніми матеріалами. Все зазначене свідчить, що умови захоплення міста скіфами були особливими. Складається враження, що реальність захоплення Керкінітіди була настільки значною, що її жителі залишили місто, захопивши з собою все необхідне, чи, може, що менш ймовірно, його здали при умові, що жителі без перешкод вийдуть з міста. Можливо, греки самі зрівняли з землею будівлі, зруйнували захисні стіни, щоб ними не міг скористатися ворог.

**Жилой комплекс IV—II вв. до н. э.
в Керкинитиде**

Резюме

Данная статья посвящена публикации самого крупного жилого комплекса из раскритых в 1980—1982 гг. у северо-восточной оборонительной стены Керкинитиды. Здание было возведено в третьей четверти IV в. до н. э. и просуществовало до второй половины II в. до н. э., когда город был захвачен скифами. Оно прямоугольной формы, с площадью застройки около 200 м². Основу планировки комплекса составляет трапециевидный в плане двор, занимающий 15% площади, по сторонам которого Г-образно располагались шесть жилых и хозяйственных помещений. Постройка была сырцово-каменным сооружением. В центре двора открыто каменное основание лестницы, которая может служить доказательством существования, по крайней мере над частью помещений, второго этажа. Особый интерес представляет помещение № 80 с монументальным очагом в южном углу, которое можно интерпретировать как ойкос.

- ¹ Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии IV—II вв. до н. э. — Киев, 1971, с. 106.
- ² Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов Северного Причерноморья. — Киев, 1982, с. 80.
- ³ Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса. — Киев, 1977, табл. 1, 5.
- ⁴ Там же, табл. II, 27—32.
- ⁵ Шелов Б. Д. Монетное дело Боспора VI—II вв. до н. э. — М., 1956, табл. V, № 61.
- ⁶ Dinsmoor W. B. The architecture of ancient Greece: An account of its historic development. — London etc., 1950, p. 252—253; Mylonas Y. E. The oecus unit of the Olynthian houses. — Excavations at olynthus, 1946, p. 384, pt. 12, 389.
- ⁷ Анохин В. А. Указ. соч., табл. 1, 5.
- ⁸ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора. — МИА, 1960, № 83, табл. XIV, 31.
- ⁹ Dinsmoor W. B. Op. cit., p. 252; Rider B. C. Ancient Greek Houses. — Chicago, 1964, p. 22; Крыжицкий С. Д. Жилые дома античных городов..., с. 52, 77.
- ¹⁰ Robinson D. M. Graham J. W. The hellenic houses. — Excavations at olynthus, 1938, pt. 8, p. 214.
- ¹¹ Крыжицкий С. Д. Жилые ансамбли древней Ольвии..., с. 28, примеч. 4.
- ¹² Robinson P. M., Graham J. W. Op. cit., p. 227.

С. В. МАХОРТИХ, С. А. СКОРИИ

Мечі та кинджали скіфського часу без наверхів

Озброєння є найбільш важливою і детально вивченою категорією як власне скіфської матеріальної культури, так і деяких інших культур скіфського світу¹. Але поява нових матеріалів з території степу та лісостепу Північного Причорномор'я², Кавказу³, а також інших регіонів Євразії, включаючи територію зарубіжної Європи⁴, та удосконалення дослідницького процесу постійно вносять нові, часто дуже істотні корективи в загальне уявлення про той чи інший вид озброєння скіфського типу на різних етапах його існування.

Дана стаття присвячена розгляду мечів та кинджалів скіфського типу, відмітною особливістю яких є відсутність наверхів. Причини даного явища не можуть бути пояснені лише його втратою, оскільки вивчення доступної частини наявних знахідок переконує у відсутності будь-яких слідів на руків'ї, очевидно, пов'язаними з особливостями технологічного процесу того часу.

Місцем найбільшого зосередження мечів та кинджалів даного виду є Кавказ. Розглянемо знахідки.

1. *Лермонтовський роз'їзд* (район м. П'ятигорськ). Із зруйнованого кургану походить залізний меч, клинок якого поступово звужується до вістря; має вузьке перехрестя за формою більше подібне до брунькоподібного, ніж до метеликоподібного, і плоске руків'я без наверхів (рис. 1, 1), «можливо, втраченого», на думку О. О. Іессена⁵, та «втраченого», за О. І. Тереножкіним⁶, що розділяє також Б. А. Шрамко⁷. Довжина його 42,8 см. Комплекс, в якому трапився меч, мав вузду новочеркаського типу і датується кінцем VIII — серединою VII ст. до н. е.⁸